

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het grote bestuurshervormingswerk: de emancipatiestrijd van Indonesische werknemers in het westerse bedrijfsleven en de indianisatie van Nederlands-Indië in het interbellum

Schmitz, B.F.T.

Citation

Schmitz, B. F. T. (2023, September 21). *Het grote bestuurshervormingswerk: de emancipatiestrijd van Indonesische werknemers in het westerse bedrijfsleven en de indianisatie van Nederlands-Indië in het interbellum*. Uitgeverij Verloren, Hilversum.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3641905>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3641905>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Ely Johanna Charlotte Marie Broes van Dort (1882-1962) rond 1900. Later gehuwd met Wilhelmus Justinus Küller, moeder van Johan Willem Thomas Küller. Eigen collectie.

Inleiding

J.W. vraagt ons of wij al onze krachten willen inspannen en met hem zullen medewerken aan den opbouw van een mooi, groot en krachtig Indië. Niets is ons dierbaarder dan dat, schrijft postcommies eerste klasse Sastrasoedirdja in augustus 1925 in het Postbondsblad. Of wij meer willen dan financieel gewin? ... Ik geloof dat er geen mens in mijne omgeving is, die zijn vijf zinnen nog heeft, die thans tevreden gesteld kan worden enkel met blinkend goud. Wij wenschen ... neen wij moeten meer hebben.¹

De 'wij' van Sastrasoedirdja waren de Indonesische collega's die sinds begin jaren twintig met een mate van gelijkheid samenwerkten met J.W. en andere Europese collega's in het lagere middenkader van de Indische Post en de vakbond. Op dit niveau vond in het interbellum een succesvolle en tegelijkertijd tegengewerkte emancipatie plaats. Voor alle betrokkenen was deze emancipatie nieuw omdat voor de Eerste Wereldoorlog de hele categorie 'Inlandse ambtenaren' per definitie ondergeschikt geweest was aan de Europese. In 1925 werkte een groeiend aantal Indonesiërs in banen die voorheen aan Europeanen voorbehouden waren. In de vakbondswereld en in de dagbladders werd deze maatschappelijke ontwikkeling eind jaren twintig als indianisering of indianisatie omschreven.

Het is deze brede definitie die ik aanhoud en waarvan ik in dit proefschrift de gevolgen in kaart breng. Daarbij ben ik mij bewust van het gegeven dat het begrip destijds voortdurend van betekenis wijzigde al naar gelang wie het in de mond nam. Toch zou een ander begrip dan indianisatie hoogstens 'een pretentie van wetenschappelijkheid, die niet kan worden waargemaakt' opleveren.² Juist het problematische karakter van het begrip indianisatie kenschetst de spanning die de maatschappelijke ontwikkeling in de kolonie teweegbracht. Wat betekende het voor instellingen en bedrijven dat steeds meer Indonesiërs 'hogere' functies gingen bekleden? Welke invloed had deze nieuwe werkomgeving op het gevoel van eigenwaarde en het politieke bewustzijn van deze Indonesiërs? Wat waren de gevolgen van het debat dat in de Volksraad werd gevoerd voor de acceptatie van de autoriteit van de laat-koloniale staat?

¹ Garwitz, 'Slotwoord', *Orgaan van de Postbond*, 16-8-1925, 246-247.

² Peter Schmitz, 'De codemode in de literatuurwetenschap', *Forum der Letteren* (1980) 283.

De historische achtergrond van de indianisatie

De basis voor de indianisatie van de Indische posterijen waar Sastrasoedirdja voor werkte, was gelegd in de periode van de ethische politiek, een actieve ontwikkelingspolitiek ingezet in 1901 en door Elsbeth Locher-Scholten gedefinieerd als 'gericht op enerzijds de bestrijding van armoede onder de inheemse bevolking en anderzijds de ontwikkeling van het land in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar westers model.'³

Met de ethische politiek stond het Nederlandse gouvernement niet alleen. Grote koloniale mogendheden gingen hun beleid als beschavingsmissie presenteren, waarin ideeën over bestaande 'rassenrelaties' veranderden.⁴ Omstreeks 1900 lanceerden de Amerikanen hun plannen voor de Filipijnen in het kader van de *manifest destiny*, de verspreiding van de westerse beschaving.⁵ De Fransen van de Derde Republiek werkten in West-Afrika aan hun *mission civilatrice*⁶ en in India verbonden de Engelsen het idee van een beschavingsmissie aan de term *white man's burden* van Rudyard Kipling.⁷ In al deze koloniale rijken kwam een ontwikkeling op gang waarin aan de gekoloniseerde bevolking een mate van autonomie in het vooruitzicht werd gesteld.

In hoeverre deze ontwikkeling ten gunste kwam van die gekoloniseerde volken is een van de grote vragen van de laat-koloniale periode. Was het beleid om de bevolking 'te ontwikkelen' ingegeven door ideologische overwegingen of hoofdzakelijk een pragmatische reactie op ontwikkelingen elders in Azië?⁸ In Nederlands-Indië bleef het juridische onderscheid op basis van 'landaard' in elk geval tot het eind van de koloniale periode bepalend voor de verschillende rechten en plichten van de grote meerderheid van de bevolking. In artikel 109 van het regeringsreglement voor Nederlands-Indië werden 'Europeanen en met hen gelijkgestelden' onderscheiden van 'Inlanders en met hen gelijkgestelden' en 'Vreemde Oosterlingen' waarmee voornamelijk Chinezen en Arabieren werden bedoeld.⁹

De basis van deze driedeling lag in het 'rassen criterium' ofwel het idee dat de 'volksaard' een gegeven was van de koloniale verhoudingen. Omdat beide be-

3 Elsbeth Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel, 1877-1942* (Utrecht 1981) 201-208.

4 Liesbeth Rosen Jacobson, *The Eurasian question. The colonial position and postcolonial options of colonial mixed ancestry groups from British India, Dutch East India and French Indochina compared* (Hilversum 2018) 193.

5 Adam Burns, *American imperialism. The territorial expansion of the United States, 1783-2013* (Edinburgh 2017) 3.

6 Alice A. Conklin, *A mission to civilize. The republican idea of empire in France and West-Africa, 1895-1930* (Stanford 1997) 1.

7 Denis Judd, *The lion and the tiger. The rise and fall of the British Raj 1600-1947* (Oxford 2004).

8 H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000) 18.

9 C. Fasseur, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam 1995) 145.

gripen in de wetboeken niet of alleen schetsmatig aanwezig waren, vielen de juridische groeps grenzen in praktijk niet altijd samen met bevolkingsgroep, afkomst en huidskleur. Bij besluit van de gouverneur-generaal kon een individu bijvoorbeeld 'wat rechten, lasten en verplichtingen betreft' worden gelijkgesteld aan de Europeanen. Dergelijke besluiten werden dan gepubliceerd in het *Staatsblad* en de begunstigten werden 'staatsblad-Europeanen' genoemd.¹⁰

Al voordat het aantal staatsblad-Europeanen toenam, was de Europese groep allerminst homogeen. Ongeveer eenderde was 'totok', import-Nederlander, waarvan het grootste gedeelte tot de 'trekkers' gerekend werd vanwege de tijdelijkheid van verblijf in Indië. In grote meerderheid vervulden zij de beter betaalde banen, vooral in sectoren waarvoor in Indië zelf geen opleiding aanwezig was. De andere tweederde bestond meest uit Indo-Europese blijvers, de constante Europese factor in Indië 'en feitelijk de ruggengraat van het koloniale bestel.' Dit was 'zowel wat huidskleur betreft als sociaal gezien' een sterk gemengde groep die van oudsher tussenposities in de kolonie hadden vervuld, terwijl de Indonesiërs de onderste laag vormden op de arbeidsmarkt.¹¹

In het nummer van *Koloniale Studiën* uit 1932 dat speciaal gewijd was aan het verschijnsel indianisatie, schrijft 'totok' H.C. Zentgraaff: 'De Indo-groep vormt geen laag onzer samenleving, doch staat daarin als eene verticale figuur. Het onderste deel staat tusschen de Inlanders en de top staat tusschen de besten van ons.'¹² Een onbepaalde groep met Europese voorouders waarbij de erkenning van de Europese status nooit plaats had gevonden woonden als Indonesiër 'in de kampong'.¹³ Voor de als Europees erkende Indo-Europeanen betekende de indianisatie van de tussenfuncties een directie bedreiging van hun status. Met de indianisatie vond namelijk een verlaging plaats van de salarissen die aan deze functies verbonden waardoor het 'Europese levenspeil' onbetaalbaar werd.¹⁴

De Indo-Europeanen voelden zich van twee kanten bedreigd. Westers opgeleide Indonesiërs namen lagere tussenposities over terwijl tegelijkertijd de groei van het aantal 'totoks' in Indië de weg naar boven toe afsneed. Rond de eeuwwisseling werd de Europese groep nog geschat op 60.000, een aantal dat tijdens de volkstelling van 1930 gegroeid was tot ruwweg 240.000 Europeanen, 0,4% op een bevolking van bijna 63 miljoen. Ruim 80% van de Europeanen woonde in de grote steden van Java eerder beschreven als 'lichte uitzaaiingen in een groen landschap.'¹⁵

10 Fasseur, *De weg naar het paradijs*, 146.

11 Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004) 10, 21.

12 H.C. Zentgraaff, 'De Indo-landsdienaar', *Koloniale Studiën* (1932) 280. Dit beroemde citaat komt zowel voor in Meijer, *In Indië geworteld*, 21 als in Rosen Jacobson, *The Eurasian question*, 23.

13 Rosen Jacobson, *The Eurasian question*, 47.

14 Meijer, *In Indië geworteld*, 20.

15 Ibidem, 15.

Elektrisch trambedrijf Soerabaja, Halte Simpangplein lijn 1, 18 mei 1925, NL-HaNA, Stoomtrammij. Java/ Foto's en kaarten, 4.SWMI, inv.nr. 43.

In die grote steden groeide omstreeks 1900 het aantal vervoersbedrijven en andere nutsbedrijven waardoor grote aantallen westers geschoolde werknemers noodzakelijk werden voor het uitvoeren van de dagelijkse werkzaamheden. Voor zowel de Europeanen in Indië als voor de overheidsdiensten van het gouvernement werd het de vraag waar deze werknemers vandaan moesten komen. Enerzijds voedde sociaal-darwinistische theorieën over de superioriteit van westerse volkeren het wantrouwen in de relatieve 'rijpheid' van volkeren in de kolonie.¹⁶ De Indonesische bevolking zou nog niet rijp zijn om zonder westerse leiding tot ontwikkeling te komen. Anderzijds had het gouvernement sinds de ethische politiek de 'ereschuld' om van de verheffing van land en volk werk te maken.

Aangezien Indo-Europeanen officieel niet als 'volksaard' bestonden, werden zij nauwelijks in deze overwegingen meegenomen. Wat betreft het potentieel van dit, volgens een waarnemer in 1905, 'ongelukkig, verwaand, dom tusschen-ras, dat zich tot overmaat van ramp nog ontzettend vermenigvuldigt'¹⁷ waren de verwachtingen niet hooggespannen. Van de Javaanse *prijaji*, de aristocratie met

¹⁶ Ibidem, 53-55.

¹⁷ H. Clockener Brousson, 'Indische pennekrassen CXX', *Arnhemsche Courant, Westlandsche Courant*, 2-9-1905.

administratieve of juridische posities, werd meer verwacht.¹⁸ Vooruitstrevende denkers in het gouvernement zoals de adviseur voor Inlandse zaken C. Snouck Hurgronje, pleitten ervoor dat deze ‘aanzienlijke en gegoeden’ Indonesiërs in de toekomst een plaats konden krijgen in het bestuur van Indië. Javanen moesten zich geestelijk gaan associëren met Nederland, stelde Snouck Hurgronje in alle vooruitstrevendheid van zijn tijd. Nederland had immers te maken met een ‘exceptioneel voor geestelijke aanhechting vatbaar volk’.¹⁹ Deze associatiegedachte raakte na de Eerste Wereldoorlog in Indië weliswaar in diskrediet maar de gevolgen ervan konden niet worden teruggedraaid.

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog volgden enkele duizenden Indonesiërs onderwijs aan de Europese Lagere School (ELS) de STOVIA, de opleidingsschool voor Indonesische artsen. Voor het werken bij de overheid werd in 1913 het unificatiebeginsel ingevoerd. Voortaan moest iedereen die hetzelfde werk deed hetzelfde salaris gaan verdienen, ongeacht landaard. Een twaalf jaar later werden er bij de overheid wel verschillende salarisschalen geïntroduceerd: A-, B-, en C-schalen voor functies die voornamelijk door Indonesische, Indo-Europese en Europese ambtenaren werden vervuld. De komst van de Hollands Inlandse School (HIS) zorgde vanaf 1914 voor een verdere stijging van het aantal Indonesiërs met westerse middelbare schoolkwalificatie van ongeveer 40.000 leerlingen per jaar in 1920, tot ongeveer 100.000 in 1940.²⁰ Al deze schoolverlaters zochten werk van passend Europees niveau.

In verhouding tot de 63 miljoen inwoners van Nederlands-Indië waren de cijfers niet indrukwekkend. Voor de Europese bevolkingsgroep van ongeveer 240.000 inwoners lag dat anders. Op de arbeidsmarkt voor de lagere Europese ‘tussenrangen’ ontstond een moordende concurrentie tussen Indo-Europeanen en geschoolde Indonesiërs. Voortijdige schoolverlaters werden ‘op de werkvloer’ opgeleid om daar aan de bedrijfseisen te voldoen.²¹ Vandaar dat het aantal Indonesiërs met een vorm van westers onderwijs veel hoger lag dan de cijfers van hen met een volledige schoolopleiding doet vermoeden.

In de jaren twintig en dertig zorgden islamitisch en nationalistisch georiënteerde ‘wilde scholen’ voor een verdere verdubbeling van het aantal Indonesische leerlingen met een basale vorm van westerse kennis. Geen wonder dat de Indo-Europese gemeenschap indianisatie ervoer als een revolutie waarbij nog

¹⁸ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 21.

¹⁹ H.W. van den Doel, *Snouck. Het volkomen geleerdenleven van Christiaan Snouck Hurgronje* (Amsterdam 2021) 358.

²⁰ S.L. van der Wal (red.), *Het onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1900-1940. Een bronnenpublicatie* (Groningen 1963) 696-699. Voor de HIS geeft Van der Wal in 1940 een totaal van 72.000 Indonesische leerlingen, met nog 12.000 op de Hollands Chinese scholen, 6.000 op Schakelscholen en nog 10.000 op overige middelbare schooltypes.

²¹ Deze trend is terug te vinden in de bedrijfsarchieven van de Zustermaatschappijen, de KPM, de ANIEM en de Indische Post. In de conclusie van hoofdstukken 1 en 2 bespreek ik de representativiteit van deze bevinding. In hoofdstuk 4 over de Indische Post zijn hier de beste voorbeelden van te vinden.

Hollands Inlandse school te Tegal met leerlingen en onderwijzend personeel, financieel gesteund door de Zustermaatschappijen, 22-2 1919, NL-HaNA, Stoomtrammij. Java/Foto's en kaarten, 4.SWMI, inv.nr. 98. In dezelfde map ook een Europese Lagere School (ELS) en een MULO en eveneens bestemd voor personeelsleden van de Zustermaatschappijen.

net geen bloed werd vergoten.²² Hoewel de associatiegedachte na de oorlog in de politiek vrijwel verdwenen was, bleef op de Indische arbeidsmarkt de vraag naar westerse kwalificaties bestaan, zodat het aantal Indonesiërs in de Europese tussenrang bleef groeien.²³

Begin jaren dertig gebruikte de koloniale overheid deze 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling' voor de legitimering van haar bezuinigingsbeleid waarvoor ze de term 'indianisatie' introduceerde.²⁴ Dat hield in dat van de A-, B- en C-schalen waarin de ambtenarensalarissen verdeeld waren, elke B-schaal waarin een meerderheid 'geïndianiseerd was' en dus Indonesiër, werd teruggebracht tot een lager 'inheems' salarispeil. Was indianisatie een maatschappelijke ont-

²² Meijer, *In Indië geworteld*, 19.

²³ Kees Groeneboer, *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950. Een taalpolitieke geschiedenis* (Leiden 1993) 367.

²⁴ C. van den Bussche, 'Begroting van Ned.-Indië voor 1932', 22-7-1931, *Handelingen van den Volksraad*.

wikkeling of bezuinigingsbeleid van de regering? Toen indianisatie onderwerp werd van debat in de Volksraad, bleek het een verwarrende term, waarvoor alle partijen in de raad een definitie zochten die het beste bij hun standpunt paste.²⁵

Aan de ene kant interpreteerde De Vaderlandse Club, de partij van de Nederlandse trekkers, indianisatie als achteruitgang van kwaliteit,²⁶ terwijl de Indonesiërs van de Nationale Fractie aan de andere kant indianisatie gelijkstelden aan geleidelijke onafhankelijkheid.²⁷ Daartussen bewogen zich de andere partijen in de Volksraad en met name het Indo-Europees Verbond, de partij van de Indo-Europeanen, die indianisatie in alle interpretaties zag als fundamentele bedreiging voor de eigen achterban.²⁸ Alle partijen in de Volksraad beseften dat indianisatie het begin was van een structurele verandering van de samenleving.

Tijdens de discussies in de Volksraad kreeg het begrip indianisatie er een dimensie bij. Afgezien van het omstrede politieke belang van het bestaan van de Volksraad, was de raad in de jaren dertig de laatste plaats waar vrijheid van meningsuiting heerste in een gecensureerde samenleving. Het verschillende belang dat in dit forum gehecht werd aan de mogelijkheid van indianisatie op allerlei gebieden in Indië, zorgde ervoor dat de frustratie van postcommiezen als Sas-trasoedirdja indirect weerklank kon vinden bij behoudende Indonesische partijen. Van een relatief beperkte emancipatie op lokaal niveau, groeide indianisatie uit tot symbool voor het verlangen naar onafhankelijkheid, waarmee het begrip zichzelf uiteindelijk overbodig maakte. Indianisatie ging op in het grotere streven naar ontvoogding dat door de nationale fractie in de Volksraad 'het groot bestuurshervormingswerk' genoemd werd.²⁹

Historiografie van de laat-koloniale staat

Was de laat-koloniale staat een historisch doodlopende weg (een periode die zijn eigen einde in zich droeg) of kunnen we deze periode beter zien als een nuttig concept om de omstandigheden mee te bestuderen waaronder de koloniale regeringsvorm uiteindelijk onhoudbaar werd?³⁰ Vanaf de jaren tachtig in de vorige eeuw verscheen hierover 'een vloedgolf aan publicaties' waarin het draaide om

²⁵ De gedigitaliseerde *Handelingen Volksraad* zijn raadpleegbaar op de website van de UB in Leiden.

²⁶ P.J. Drooglever, *De Vaderlandse Club 1929-1932. Totoks en de Indische politiek* (Franeker 1980) 342.

²⁷ Begin 1930, kort na de arrestatie van Soekarno, begon Thamrin de Nationale Fractie in de Volksraad. Zie Bob Hering, *M.H. Thamrin and his quest for Indonesian nationhood 1917-1941* (Edisi Khusus Kabar Sebarang Sulating Maphilindo 26/27 1996) 101.

²⁸ Meijer, *In Indië geworteld*, 117.

²⁹ Muhammad Yamin, 26-7-1939, *Handelingen Volksraad*, 434.

³⁰ Annelieke Dirks, *For the youth. Juvenile delinquency, colonial civil society and the late colonial state in the Netherlands Indies 1872-1942* (Leiden 2010) 9-10.

de vraag in hoeverre de Indonesische bevolking van het koloniale gezag de ruimte kreeg om zich te ontwikkelen in de richting van zelfbestuur.³¹

Aan de ene kant staan historici die ervan uitgaan dat, zoals Freek Colombijn schrijft, tegen het einde van de koloniale periode inkomensongelijkheid bepalender wordt dan rassenonderscheid.³² In hun publicaties leggen zij het accent op de mogelijkheden voor ondergeschikte groepen in de kolonie. Volgens Robert Cribb zorgt de koloniale ontwikkelingspolitiek voor een grondige verstoring van de inheemse samenleving door onderwijs en verschillende vormen van technologische kennis waarmee het een substantiële erfenis naliet.³³ Historici als Robert van Niel en Takashi Shiraishi onderscheiden naast een politieke elite, die door de repressie van het gouvernement vanaf 1930 vooral nog symbolische en idealistische invloed had, een bredere functionele elite van Indonesiërs in overheidsdienst en daarbuiten. ‘Een middenklasse met salaris, die mobiel is, maar in hoofdzaak stedelijk en met één grote overeenkomst: hun westerse opvoeding’, zoals Shiraishi stelt.³⁴ Deze functionele elite, schrijft Van Niel, was door haar westerse opvoeding doordrongen geraakt van het belang van concepten als efficiëntie en professionele dienstverlening, waarbij de geschiktheid werd afgemeten aan behaalde prestaties en vooral diploma’s.³⁵

Verschillende recente publicaties zijn gewijd aan een nauwkeuriger beschrijving van deze middenklasse, een fluïde categorie die notoir moeilijk getalsmatig in te schatten valt maar waarvan gewogen schattingen uitkomen op om en nabij de twee miljoen mensen.³⁶ Het werk van Bart Luttikhuis verklaart de aantrekkingskracht van de Indische droom voor een opkomende Indische middenklasse, waarin ‘Europees zijn’ steeds meer gekoppeld werd aan een ‘moderne’ levensstijl. Hoewel een starre hiërarchische structuur de koloniale samenleving bleef kenmerken, kon juist de fluïditeit van de Europese categorie zowel Indonesiërs als Indo-Europeanen met een westerse opleiding het idee geven aandeelhouder te zijn in het koloniale project.³⁷

Aan de andere kant staat een uiteenlopende groep historici die uiteindelijk weinig vertrouwen heeft in de ruimte voor ontwikkeling in de laat-koloniale

31 Meijer, *In Indië geworteld*, 9.

32 Freek Colombijn, *Under construction. The politics of urban space and housing during the decolonization of Indonesia, 1930-1960* (Leiden 2013) 101.

33 R. Cribb (red.), *The late colonial state in Asia. Political and economic foundations of the Netherlands Indies 1880-1942* (Leiden 1994) 1-8.

34 Takashi Shiraishi, *An age in motion* (Itaca/Londen 1990) 29.

35 Robert van Niel, *The emergence of the modern Indonesian elite* (Dordrecht 1984) 240-242.

36 Tom Hoogervorst en Henk Schulte Nordholt, ‘Urban middle classes in colonial Java 1900-1942. Images and language’, *Bijdragen tot de Taal- Land en Volkenkunde* 173 (Leiden 2017) 442-474; Bart Luttikhuis en Arnaut van der Meer, ‘1913 in Indonesian history: demanding equality, changing mentality’, *Trans-Regional and -National Studies of Southeast Asia* 8 2 (2020) 115-133.

37 Bart Luttikhuis, *Negotiating modernity. Europeanness in late colonial Indonesia, 1910-1942* (Florence 2014).

staat. Thomas Lindblad stelt in zijn werk over de economische dekolonisatie van Indonesië dat 'het Nederlandse kolonialisme ... een traditionele economische structuur achterliet met weinig potentieel voor duurzame economische groei ... en een acuut tekort aan vaardigheden om het economische potentieel van het land te benutten.'³⁸ Bij Wim van den Doel overheerst het beeld van geringe sociale mobiliteit in de jaren twintig, die vrijwel tot stilstand kwam in de jaren dertig, toen de snel gegroeide Europese bevolking zich vrijwel geheel afgezonderd had van de inheemse bevolking in een soort villadorpen in de tropen. Terwijl de Europeanen zich terugtrokken in de nieuwe buitenwijken van Bandoeng, Semarang en Batavia, groeide daarbuiten segregatie en bleef ook de ruimte voor emancipatie zeer beperkt.³⁹

Volgens Onghokham is de koloniale samenleving zelfs het beste te beschrijven als een kastenmaatschappij op grond van huidskleur. Bovenaan stond de Europese gemeenschap, in het midden de 'vreemde oosterlingen' waartoe bijvoorbeeld de Chinezen werden gerekend, en onderaan bevonden zich 'de Inlanders'. Een uitzondering op deze laatste groep vormden de inheemse leden van het bestuursapparaat die tot op zekere hoogte carrière konden maken binnen de koloniale hiërarchie.⁴⁰ Ook volgens Sartono Kartodirdjo is van een serieuze Indonesische middenklasse, of functionele elite, om de term van Van Niel te gebruiken, in de rigide jaren dertig geen sprake. De 'color-line' ziet hij als een onoverbrugbare barrière in de koloniale samenleving, die een sociale structuur kende vergelijkbaar met een kastensysteem en nadrukkelijk gebaseerd op raciale discriminatie.⁴¹ Volgens deze historici bleef rassenonderscheid zoals Ann Stoler stelt, het belangrijkste organiserende principe van Europese gemeenschappen in de koloniën.⁴²

Al in 1999 verscheen een kort artikel over de stand van zaken in het debat over de aard van de laat-koloniale staat. Los van de waardering van deze staatsvorm waar het bij bovenstaande auteurs om draait, stelt John Darwin, is het de vraag voor wie en in welke mate de koloniale staat aantrekkingskracht had. Want hoe begrijpelijk het ook is om de koloniale staat vanuit het perspectief van gekoloniseerde bevolking te willen laten zien, vanuit een te strikt subaltern perspectief wordt elke vorm van koloniale overheersing onnavolgbaar. Alle laat-koloniale staten blijken gemeen te hebben dat hun manoeuvreerruimte tussen de loka-

³⁸ J. Thomas Lindblad, *Bridges to new business. The economic decolonization of Indonesia* (Leiden 2008) 211.

³⁹ H.W. van den Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011) 244.

⁴⁰ Onghokham, 'Van kolonie naar onafhankelijke staat', in: Harry A. Poeze en Henk Schulte Nordholt (red.), *De roep om Merdeka* (Amsterdam 1995) 241.

⁴¹ Sartono Kartodirdjo, *Modern Indonesia Tradition and Transformation* (Yogyakarta 1991) 125-127.

⁴² Ann Stoler, *Carnal knowledge and imperial power. Race and the intimate in colonial rule* (Berkeley, Los Angeles/Londen 2002).

le machthebbers en de koloniale machthebbers in de metropool te kort schoot. Maar onder welke omstandigheden werd de koloniale autoriteit uiteindelijk onhoudbaar?⁴³ In Nederlands-Indië speelde indianisatie bij het ontstaan van die omstandigheden een cruciale rol.

Historiografie en de kwestie van perspectief

Een gegeven in het debat over de koloniale geschiedschrijving is dat het meeste overgeleverde bronnenmateriaal een koloniaal perspectief in zich draagt. Zolang het onderwerp de opleiding voor Nederlandse bestuursambtenaren voor de Oost is⁴⁴ of het overzeese project van de koloniale samenleving⁴⁵ is de problematiek hiervan te overzien. Wel is het noodzakelijk dat een historicus contemporaine bronnen aanboort vanuit Indonesisch perspectief zoals op indrukwekkende wijze gebeurt in de werken van John Ingelson over de Indonesische vakbondswereld.⁴⁶ Hetzelfde geldt voor het Indo-Europese perspectief van waaruit de werken van Henk Meijer⁴⁷ of Ulbe Bosma en Remco Raben zijn geschreven.⁴⁸ Het vergelijkende perspectief in het onderzoek van Liesbeth Rosen Jacobson biedt een bijzondere invalshoek omdat zij de gevolgen van de verschillende manieren waarop koloniale overheden in Frans-Indochina, Brits-India en Nederlands-Indië omgingen met ‘het vraagstuk van de Euro-Aziat’ tegen elkaar kan afzetten.⁴⁹

Zodra bronnen vanuit het perspectief van de doelgroep ontbreken of een onderwerp al in de koloniale tijd omstreden was, is het aan de historicus om het koloniale bronmateriaal in context te zetten. Over dit probleem met de veranderlijke ‘mores’ van het koloniale archief schrijft Ann Stoler dat het niet altijd genoeg is om te weten waar je naar op zoek bent. Belangrijker is het rekenschap te geven van de manier waarop de koloniale manier van redeneren samensmolt met de sociaal-politieke orde in de koloniale gang van zaken en het feit dat in die koloniale gang van zaken wat als ‘gezond verstand’ werd gezien voortdurend veranderde.⁵⁰ Een historicus werkt dan ook vaak tegen de nerven van het koloniale archief in.

43 John Darwin, ‘What Was the Late Colonial State?’, *Itinerario* 23 3-4 (1999) 73-82.

44 C. Fasseur, *De indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993).

45 J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994).

46 John Ingelson, *In Search of Justice. Workers and Unions in Colonial Java, 1908-1926* (Oxford 1986); *Workers, Unions and Politics. Indonesia in the 1920s and 1930s* (Leiden/Boston 2014) 249.

47 Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004).

48 Ulbe Bosma en Remco Raben, *Being ‘Dutch’ in the Indies. A history of creolisation and empire, 1500-1920* (Ohio 2008).

49 Rosen Jacobson, *The Eurasian question*.

50 Ann Laura Stoler, *Along the archival grain. Epistemic anxieties and colonial common sense* (Oxford 2009) 9.

Deze strijd met de nerven van het koloniale archief is terug te vinden bij een groot aantal publicaties over de zwaktes van het koloniale bestuur. Aan de hand van de archieven van de Algemene Secretarie en het Binnenlands bestuur en de Indische politietijdschriften schrijft Marieke Bloembergen over de tragiek van de koloniale politie die het beschaafde gezicht van de koloniale staat moest tonen en tegelijkertijd het vuile werk op knapte, waarmee het de eigen idealen als moderne politiemacht geweld aandeed.⁵¹ Jeroen Touwen beschrijft op basis van de gegevens van het Centraal Kantoor van de Statistiek (CKS) te Batavia en de Memories van Overgave van de koloniale bestuurders de dynamiek van de Indonesische ondernemingen in de buitengewesten die geen Europese steun nodig hadden voor groei.⁵² Het werk van Annelieke Dirks gaat over de falende jeugdzorg in de laat-koloniale staat, dat de financiële middelen en vooral de politieke wil miste om de eigen hooggestemde ambities waar te maken en zo afhankelijk werd van zowel Europese als inheems particuliere organisaties.⁵³

Op vergelijkbare manier baseert mijn zoektocht naar de waarde van de indianisatie zich grotendeels op bedrijfsarchieven en contemporaine publicaties geschreven vanuit het heersende koloniale perspectief. Toch gaat het in deze studie in de eerste plaats om de stem van Indonesiërs die indianisatie mogelijk maakten. Daarvoor blijkt het *Orgaan van de Postbond* een bron van onschatbare waarde. Bij monde van Postbondsleden zoals Satrasoedirdja, spreekt de Indonesische stem zowel van de trots van het aanvankelijke succes van de emancipatie in de jaren twintig als van de frustratie met het verdwijnen van perspectief bij de Post. In de Volksraad brachten andere Indonesische stemmen de discussie over zowel het succes als de frustratie met de indianisatie op een nationaal niveau binnen de koloniale verhoudingen. De rode draad van dit proefschrift is dan ook de zoektocht naar de betekenis van de indianisatie voor instellingen en bedrijven in Nederlands-Indië en voor het gevoel van eigenwaarde en het politieke bewustzijn van de Indonesiërs.

De relatieve onzichtbaarheid van Indonesiërs in de 'Westersche sfeer' in publicaties en archiefstukken van het interbellum⁵⁴

Het verhaal van de indianisatie gaat over een ondergeschikte groep in de koloniale maatschappij waarvan de emancipatie omstreden was. De categorie Indonesiërs met westerse kwalificaties was een relatief recente. Ze kon pas ontstaan toen

⁵¹ Marieke Bloembergen, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië. Uit zorg en angst* (Amsterdam 2009) 356-360.

⁵² Jeroen Touwen, *Extremes in the archipelago. Trade and economic development in the Outer Islands of Indonesia, 1900-1942* (Leiden 2001) 31-21, 282-286.

⁵³ Dirks, *For the youth*, 10.

⁵⁴ Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 353.

de toegang tot westers onderwijs op enige schaal bereikbaar werd. Aan die voorwaarde werd voldaan met de oprichting van de Hollands Inlandse School (HIS) in 1914, zodat het tot eind jaren twintig duurde voordat de groep überhaupt groot genoeg was om te worden opgemerkt in publicaties voor het bedrijfsleven. De relatieve onzichtbaarheid van Indonesiërs in westerse banen op de werkvloer en in het verlengde daarvan ook van hun directe Indo-Europese concurrenten, heeft dan ook veel te maken met hun kwetsbare sociaaleconomische positie.

Een mooi voorbeeld van koloniale publicaties waarin de komst van Indonesiërs met westerse kwalificaties zichtbaar werd, komt van de hand van oud-hoofdonderwijzer W. Rijkee die vanaf 1929 een drietal boekjes schrijft voor Nederlanders die naar Indië uitgezonden worden. Hierin besteedt hij aandacht aan de vraag 'hoe moet mijn omgang zijn met Inlanders van verschillende maatschappelijke hoedanigheid?' en de gevoeligheden van de omgang met de inheemse 'hogere of lagere collega in dienstbetrekking tot denzelfde werkgever'.⁵⁵ Deze boekjes stonden in de bedrijfsbibliotheken van zowel de Zustermaatschappijen als de Koninklijke Paketvaartmaatschappij en vanaf 1932 geeft de KPM Rijkrees *Behandeling van Inlanders, wenken en raadgevingen ten dienste van Europeesch toezichthoudend personeel* mee aan alle uitgezonden personeelsleden. Kennelijk was er bij beide bedrijven behoefte aan duiding van de veranderende maatschappelijke hoedanigheid van deze categorie werknemers.

Hoewel de aantallen Indonesische werknemers vanaf begin jaren twintig groeiden, begonnen zij vaak met een onvolledige schoolopleiding en waren voor verdere stappen in hun carrière afhankelijk van het aanbod van interne scholing dat bij hun werkgever aanwezig was. In het strikte systeem van anciënniteitslijsten dat alle Indische bedrijven in mijn onderzoek hanteerden, konden alleen uitzonderlijke werknemers van de eerste generatie enige achterstand ongedaan maken. De grote meerderheid begon en eindigde in de eenvoudigste Europese tussenrangen van het bedrijfsleven, waarover in zowel hoofdstuk één en twee als in hoofdstuk vier meer te lezen valt.⁵⁶

Degenen die de rangen bekleedden waarvoor Europese kwalificatie noodzakelijk was maar die in de hiërarchie onder de bedrijfsleiding stonden, waren voor beoordeling van hun functioneren afhankelijk van hun superieuren, hetgeen kritiek tot een riskante bezigheid maakte.⁵⁷ Alleen met de steun van een sterke vakbond durfden de Indonesische werknemers van deze tussenrangen zich te uiten. Het meest sprekende voorbeeld hiervan trof ik aan in de brievenrubriek van

⁵⁵ W. Rijkee, *De Nederlander onder de Inlander in Nederlands-Indië. Wenken voor den omgang met de inheemsche bevolking* (Den Haag 1929) 41. Zie ook: W. Rijkee, *Behandeling van Inlanders. Wenken en raadgevingen ten dienste van Europeesch toezichthoudend personeel* (Den Haag 1932) en W. Rijkee, *Naar Indië. Beknopte gids voor hen die voor korte of lang tijd naar Indië gaan* (Rijswijk 1936).

⁵⁶ Voor de gegevens over westers onderwijs zie Van der Wal, *Het onderwijsbeleid*, 696-699. Voor de gegevens over de interne bedrijfsopleidingen zie hoofdstuk 1 en 2.

⁵⁷ Luttkhuis, *Negotiating modernity*, 222.

het *Postbondsblad* van de Europese vakvereniging. Hierin verschenen in de jaren twintig zo'n driehonderd Indonesische inzendingen, waarvan vele onder een schuilnaam. Over de invloed van de indianisatie op de vakverenigingswereld gaat hoofdstuk drie, terwijl de Indonesische leden van de Postbond in hoofdstuk vier aan bod komen.

Niet alleen de kwetsbare sociaaleconomische positie waarin Indonesiërs zich in het bedrijfsleven bevonden, maar ook de specifieke structuur van de koloniale bedrijfsarchieven maakt het niet eenvoudig gegevens over Indonesische werknemers te achterhalen. Koloniale bedrijven hadden een werkarchief in Indië waarin de dagelijkse gang van zaken werd bijgehouden door een hoofdvertegenwoordiger. De hoofdvertegenwoordiger stond in voortdurende correspondentie met de directie in Holland en gezamenlijk vormden zij de categorieën van dossiers die bestemd waren voor het langere termijn archief in Nederland. Relevante zaken voor de beschrijving van de groep Indonesische werknemers waren voor deze bedrijfsleiders vaak van ondergeschikte waarde. Ze kwamen als bijzaak versnipperd in een groot aantal dossiers terecht of werden überhaupt niet in het Nederlandse archief opgenomen. Dat de meeste lokaal Indische archieven de onafhankelijkheid niet overleefden of nog niet ontsloten zijn, versterkt het bronnenprobleem voor deze geschiedenis. Een uitzondering wordt gevormd door het lokale archief van de Indische Post dat ik in hoofdstuk vier gebruik, omdat dit grotendeels bewaard bleef in het Indonesische nationale archief (ANRI) te Jakarta en daar sinds 2018 ontsloten is.⁵⁸

Naast de sociaaleconomische positie van de Indonesische werknemers en de bedrijfsmatige prioriteiten bij de samenstelling van de archieven is rassenonderscheid een verdere verklaring van het feit dat gegevens over deze groep lastig te vinden zijn. De rol van afkomst speelde in de kolonie altijd een rol van onderscheidende betekenis. Maar de waarde van deze rol was in het interbellum voortdurend in beweging, waardoor de formulering van alle zaken met betrekking tot rassencriterium en het 'Europees zijn' door de betrokkenen op een goudschaaltje gewogen werd. Met de komst van de ethische politiek was rassenonderscheid in theorie meer juridisch dan biologisch geworden. Bevolkingsgroep, ras en huidskleur vielen op papier niet altijd of per definitie meer samen. Tussen Europeanen en Indo-Europeanen bestond juridisch geen onderscheid en Indonesiërs konden per staatsbladbesluit van de gouverneur-generaal gelijkgesteld worden aan de overige Europeanen als zij geschikt waren voor de Europese maatschappij of als hun 'rechtsbehoefte' daarom vroeg.⁵⁹

⁵⁸ Direktorat Pengolahan Arsip Nasional republik Indonesia, *Inventaris Arsip Post- Telegraaf- en Telefoon dienst, 1817-1950*, (Jakarta 2018). Met steun van NWO verbleef ik in 2018 een tweetal weken in Jakarta om dit archief te raadplegen.

⁵⁹ Fasseur, *De weg naar het Paradijs*, 146-147.

Dit gegeven was bij de groep Indonesiërs in westerse banen als geen ander van toepassing. Voor hen bestaat geen sluitende contemporaine term omdat het bijhouden van landaard of afkomst van een werknemer door de bedrijfsleiding hoe langer hoe minder relevant of opportuun gevonden werd. In archiefdelen over persoonlijk functioneren of de formatie van een specifieke functie binnen het bedrijf werd 'landard' na 1920 gewoonlijk niet meer bijgehouden. De meeste jaarverslagen van Europese bedrijven in de jaren dertig tonen een strikt gesegeerde verdeling in 'Europese' en 'Inlandse' werknemers die in werkelijkheid niet meer bestond. Postcommies eerste klasse Sastrasoedirdja telde bij de Indische Post als Europese werknemer.

Om de aantallen Indonesische werknemers in een bepaalde categorie toch te achterhalen, is het voor de historicus alleen mogelijk om op de naam van de betrokkenen af te gaan. In het geval van Soeprapto of Mohammed Joesoef is het een redelijk secure aanname dat het een Indonesische werknemer betreft. In het geval van Mohammed Hendrik kan het om een Indo-Europeaan gaan met of zonder Europese juridische status of een Indonesiër met een Europees naamgevingsgevoel. Het zorgt in dit deel van mijn onderzoek naar Indonesiërs als groep voor een marge van onzekerheid die onvermijdelijk is.

Spelling en versleten begrippen

In deze tekst gebruik ik de vooroorlogse spelling van Nederlandse en Maleise begrippen en plaatsnamen tenzij het om naoorlogse gebeurtenissen gaat of de context erom vraagt. Dan gebruik ik de moderne spelling. Voor het gebruik van termen voor de verschillende bevolkingsgroepen die in Nederlands-Indië gemeengoed waren, ligt dat anders. Veel van deze begrippen zoals 'Inlander' en 'inlands', waren al voor de oorlog voorbeelden van 'versleten begrippen die inzichten in een nieuwe maatschappelijke werkelijkheid in de weg staan'.⁶⁰

Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de Volksraad in 1940 een motie aannam waarin gevraagd werd om het vervangen van de woorden 'Inlander, Inlandsch en Nederlands-Indië' in teksten van de koloniale overheid. De termen 'Indonesiër, Indonesisch en Indonesia' moesten hiervoor in de plaats komen.⁶¹ In deze tekst gebruik ik begrippen als 'Inlands' en 'Inlanders' uitsluitend in citaten uit de tijd zelf of in namen van instellingen waarin het begrip verwerkt zit zoals bijvoorbeeld in de Holland Inlandse School. In de lopende tekst gebruik ik 'Indonesiër' en 'Indonesisch' zoals bijvoorbeeld in de titel, ook al is dat voor het begin van de jaren twintig anachronistisch. Eigenlijk verdienen alle begrippen waar in de ko-

⁶⁰ Mark Bovens e.a., 'Migratie en classificatie: naar een meervoudig migratie-idioom', *WRR-verkenning* 34, 11-11-2016.

⁶¹ Hering, *Thamrin*, 276.

loniale periode afkomst mee werd aangeduid, zoals ‘indische’, ‘Indo-Europese’, ‘Europees’ of ‘Europese’ en termen als ‘indianisatie’ en alle varianten daarop het gebruik van aanhalingstekens. Omdat de leesbaarheid door een woud van aanhalingstekens afneemt, zie ik daarvan af tenzij het gebruik van een term in context ter discussie staat.

Indeling van de hoofdstukken en gebruikte bronnen

Hoofdstuk 1: Een overgang die vele jaren zal eisen.⁶² De brugfunctie van westerse opgeleide Indonesiërs in het personeelsbeleid van de KPM en de Zustermaatschappijen 1915-1939. Dit hoofdstuk gaat over de manier waarop scheepvaartbedrijf de KPM en het spoorwegbedrijf de Zustermaatschappijen ruimte maakten voor Indonesische werknemers in hun middenkader en de rol van het ‘rassencriterium’ in de bedrijfsreglementen. In hoeverre ontwikkelde de positie van deze groep zich tot een succesvolle brugfunctie binnen beide bedrijven? Waarom speelden raciale vooroordelen van de bedrijfsleiding daarbij uiteindelijk een secundaire rol?

Voor dit hoofdstuk zijn de bedrijfsarchieven van de Zustermaatschappijen en de KPM, beiden in het Nationaal Archief te Den Haag de voornaamste informatiebronnen. Voor de algemene bedrijfsgeschiedenis van de KPM tot aan de Eerste Wereldoorlog bestaat het grote werk van J.N.M.F. à Campo en daarnaast verschillende, aan het bedrijf verbonden contemporaine publicaties waarin het personeelsbeleid een rol speelt. Het personeelsbeleid van de Zustermaatschappijen ten aanzien van haar Indo-Europese ambtenaren is eveneens onderzocht in *Negotiating Modernity* van Bart Luttikhuis.

Hoofdstuk 2: Muziek van een verre toekomst?⁶³ Indonesiërs met westerse scholing in de praktijk van het Indische bedrijfsleven en in de theorie van koloniale en antikoloniale gedachtevorming in het interbellum. Dit hoofdstuk gaat in op de vraag in hoeverre de indianisatie in het personeelsbeleid van beide bedrijven uit hoofdstuk één representatief was voor een groter deel van het Indische bedrijfsleven en in welk kader de gedachtevorming over de rol van het Indonesische volk in de economie plaatsvond. Kan uit een studie van het personeelsbeleid van een vijftal bedrijven een typering gegeven worden van de manier waarop zij raciale vooroordelen aanpasten aan de komst van de nieuwe categorie werknemers? In

⁶² G. Diephuis, in: NI-HaNa, Inventaris van de archieven van de Semarang Cheribon Stoomtrammaatschappij; Semarang-Joana Stoomtrammaatschappij; Oost-Java Stoomtrammaatschappij; Serajoedal Stoomtrammaatschappij (Vier Zustermaatschappijen), 2.20.14.01, inv.nr. 56, dossier 704 IIIb.

⁶³ J.H. Boeke, ‘De begrippen dualisme, unificatie en associatie in de koloniale politiek’, *Koloniale Studiën* (1923) 153-169, aldaar 167.

hoeverre past de praktijk van het koloniale personeelsbeleid bij wat daar in het theoretische contemporaine debat over werd geschreven?

Voor een volledig onderzoek naar het personeelsbeleid van de bedrijven in dit hoofdstuk schoten de beschikbare bronnen vaak te kort. Voor de Algemeene Nederlandsch-Indische Electriciteits-Maatschappij (ANIEM) komt de informatie uit dat deel van het bedrijfsarchief dat als onderdeel van het grotere archief van handelsbedrijf Maintz & Co in het Nationaal Archief te Den Haag bewaard bleef. Daarnaast bleek het archief van de Nederlandsch-Indische Gas-Maatschappij (NIGM), later Overzeese Gas- en Electriciteits-Maatschappij (OGEM) in het Stadsarchief Rotterdam relevant omdat daarin een aantal jaarverslagen van concurrent ANIEM bewaard zijn. Voor de overige bedrijven waren de archieven moeilijk bereikbaar, verloren gegaan of voor onafhankelijk historisch onderzoek in praktijk ontoegankelijk, zodat ik voor informatie over deze bedrijven afhankelijk was van bestaande publicaties. Voor het gedeelte van het hoofdstuk over koloniale en antikoloniale gedachtevorming maakte ik gebruik van de publicaties van de auteurs Johannes Kielstra, Julius Boeke, Jacob van Gelderen, Aboetari, Mohammad Hatta en Mohammad Hoesni Thamrin.

Hoofdstuk 3: De koloniale geest en de komst van de inheemse krachten bij de Europese vakverenigingen van Nederlands-Indië. Het Algemeen Nederlands-Indische Vakverbond, de indianisering en de ondergang van de eenheidsgedachte (1918-1928). In dit hoofdstuk wordt onderzocht op welke manier het kader van de Europese Vakverenigingen reageerde op de komst van Indonesische vakbondsleden en het rassenvraagstuk dat daarmee samenhangt. In deze periode speelde tegelijkertijd de poging het Algemeen Nederlandsch-Indische Vakverbond (ANIV) op te richten, waarbij zowel organisaties voor particuliere als voor gouvernementele vakverenigingen zich konden aansluiten. Waarom zorgde het rassenvraagstuk in de vakbondssamenwerking al in 1926 voor de uiteenval van de Europese vakbeweging in Indië?

Hoewel de vakbondsarchieven van de Europese bonden in Indië verloren zijn gegaan, geldt dit niet voor de vakbondspaneelstukken. Van verschillende bonden zijn bovendien contemporaine publicaties te vinden zoals bijvoorbeeld herdenkings- en jubileumboeken van de Suikerbond, de Postbond, het blad *Minyak* voor olie-employees en de jaarboekjes van de Spoorbond met daarin informatie over alle bestaande Europese bonden in Indië. Daarnaast hebben verschillende hoofdrolspelers uit de vakverenigingswereld zoals D.M.G. Koch, G.J. van Lonkhuyzen en W. Walraven gepubliceerd over deze gebeurtenissen. Een belangrijke bron over de Indonesische vakbondswereld zijn de boeken van John Ingleson, *In Search of Justice* en *Workers, Unions and Politics*, die tezamen de hele periode bestrijken. Voor de Europese vakbeweging bleek deze bron echter een onvolledige.

Hoofdstuk 4: Voor een groot Indië in het algemeen en één – sterk-broederlijk – P.T.T.-personeel in het bijzonder.⁶⁴ De noodzakelijke indianisatie bij Tante Pos, de rassenkwestie en de Indonesische stem in de Postbond (1919-1942). Dit hoofdstuk bestaat uit een casestudy in drie delen van de ontwikkeling van de indianisatie bij het gouvernementsbedrijf de Indische Post.

In het eerste deel van dit hoofdstuk, de Indonesische ambtenaren en de modernisering van Tante Pos (1892-1939), staat de vraag centraal waarom Indonesiërs in het lagere middenkader voor dit gouvernementsbedrijf sneller onmisbaar werden dan in de particuliere sector en welke invloed zowel bezuinigingen als investeringen op het personeels- en scholingsbeleid voor deze groep hadden. Voor dit gedeelte komt de informatie van de Indische dagbladpers en van een keur van contemporaine werken, waaronder de jaarverslagen van de Indische Post.⁶⁵

In het tweede deel van het hoofdstuk, geschiktheid, dienstijver en plichtsbeachtning: de beoordeling van het Indonesische personeel van dienstwege (1923-1939), draait om de vraag in hoeverre raciale vooroordelen een doorslaggevende rol spelen bij de beoordeling van het Indonesische personeel in de ambtenarenrang van de Indische Post. In hoeverre waardeerden ‘geïndianiseerde’ Indonesiërs zoals Sastrasoedirdja hun westerse werkomgeving en in hoeverre waardeerden Indo-Europese collega’s hun komst in de vakbond en op de werkvloer? De bronnen voor dit gedeelte komen van het lokale archief van de Indische P.T.T. dat in het ANRI te Jakarta bewaard wordt.

In het derde gedeelte, de Postbond en de stem van de Indonesische leden van de Postbond (1920-1940), draait het om de stem van de Indonesische ambtenaren zelf. Waarom schreven Indonesische ambtenaren in grote aantallen naar de brievenrubriek van de Europese Postbond en welke ontwikkeling verklaart hun relatieve stilte daarin na 1927? Welke thema’s brachten de Indonesische valbondsleden naar voren in hun brieven over hun westerse werkkring en welke conclusies vallen te trekken over hun politieke bewustwording? Dit gedeelte is vooral geschreven op basis van de brievenrubriek van het *Orgaan van de Postbond* en een tweetal jubileumuitgaven van deze bond. Hierin verschenen in de jaren twintig zo’n driehonderd inzendingen van Indonesische ambtenaren.

Hoofdstuk 5: Het dwaallicht van de rijpheidsgedachte.⁶⁶ De ontdekking van de indianisatie en de strijd om het indianiseringsbeleid in de Volksraad (1918-1941). Dit hoofdstuk gaat het om de manier waarop het begrip indianisatie in het mid-

⁶⁴ Garwitz, ‘Commiezen’, *Orgaan van de Postbond*, 1-5-1925, 79.

⁶⁵ De jaarverslagen zijn grotendeels bewaard in de bibliotheek van het Museum voor Beeld en Geluid te Den Haag.

⁶⁶ W.G. Peekema, ‘Nota van de regeringsgevolmachtigde voor algemene zaken bij de Volksraad (W.G. Peekema) 27 jan. 1937’, in: S.L. van de Wal (red.), *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië, Tweede Stuk 1927-1942* (Groningen 1965) 222-252, aldaar 231.

delpunt van de belangstelling kwam te staan Indië en hoe het begrip veranderde in het forum van de Volksraad.

In het eerste deel van dit hoofdstuk bespreek ik de voorgeschiedenis van het begrip indianisatie in zowel de Indische dagbladpers als in de verslagen van de H.I.O.C.-commissie over de toekomst van middelbaar westers onderwijs in Indië.⁶⁷ Hoe ontwikkelde deze term zich van een specifiek Brits-Indische naar een term voor Nederlands-Indië? Waarom kwam de Brits-Indische term indianisatie in zwang voor de Indische situatie in plaats van de oudere term verindisching? In hoeverre ontstond er eind jaren twintig consensus over de betekenis van het begrip in Indië? Voor het gedeelte over de Hollands Inlandse School was Kees Groeneboers *Weg tot het Westen* onmisbaar. De belangrijkste bronnen voor dit gedeelte waren echter de uitgaven van de Nederlandstalige Indische pers voor zover te vinden via Delpher, zoals: *Bataviaasch Nieuwsblad*, *Preanger Bode*, *Sumatra Post*, *Indische Courant*, *Nieuws van den dag voor Nederlands-Indië*, *Soerabaijasch Nieuwsblad*, *Deli Courant*, *Koerier*, *Nieuwe Vorstenlanden*, *De Locomotief* en *Het Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch-Indië*.

In het tweede gedeelte draait het om het contrast tussen de theoretische analyse van het indianisatieverschijnsel in *Koloniale Studiën* aan de ene kant en de reactie daarop in het *Orgaan van de Postbond*. Wat was er volgens *Koloniale Studiën* tot dan toe over indianisatie bekend? Welk belang hechtte een gezaghebbend Nederlands-Indisch maandblad aan het 'indianisatieproces'? In hoeverre waren vakbondsleden en ervaringsdeskundigen in de kolonie het met de analyse van *Koloniale Studiën* eens? Welk weerwoord brachten vakbondsleden en Indonesische ervaringsdeskundigen in tegen dit min of meer academische betoog? Dit gedeelte is grotendeels geschreven op basis van het tijdschrift *Koloniale Studiën* 1932, dl. I en de serie 'Het vraagstuk der indianiseering', dat als reactie daarop in het *Orgaan van de Postbond* verscheen.

Het derde gedeelte van dit hoofdstuk gaat over de strijd om het indianiseringsbeleid in de Volksraad omdat de indianisatiediscussie daar uiteindelijk zou worden beslecht. Eerst behandel ik hiervoor de manier waarop de Volksraad zich de eerste drie zittingen (1918-1926) ontwikkelde van een adviesraad tot een raad met parlementaire ambities en de wachter van de publiek opinie. Wat was het belang van de Volksraad voor het publieke debat in de kolonie over staatkundige zaken? Vervolgens bespreek ik de polarisatie ten tijde van de vierde zitting (1929-1931) van de raad en daarna de verwarrende manier waarop indianisatie tijdens het laatste zittingsjaar van de Vierde Volksraad door de verschillende partijen als begrip 'ontdekt' werd. Welke lading kreeg het begrip indianisatie in deze jaren voor de verschillende partijen en wat valt af te leiden uit de synoniemen die deze partijen voor indianisatie naar voren schoven? In het deel over de

67 Hollandsch-Inlandsche Onderwijs Commissie. Deze commissie werd ingesteld op 28-11-1927.

Vijfde Volksraad (1931-1935) laat ik zien hoe de discussie over indianisatie, verindisching en ontblanking de belangentegenstellingen tussen de verschillende partijen verscherpte. Welk effect had de groeiende kracht van het Indonesisch nationalisme op de relevantie voor het begrip indianisatie in de Volksraad? Het gedeelte over het begin van de Zesde Volksraad (1935-1937) gaat over de manier waarop het trage indianisatiebeleid van de Indische regering als katalysator leidde bij het tot stand komen van de petitie Soetardjo voor een autonome status van Indië binnen het koninkrijk. Welke rol speelde het indianisatiedebat bij zowel het tot stand komen van de petitie Soetardjo als vervolgens bij de afwijzing ervan? In het gedeelte over de laatste zittingen van de Volksraad gaat het over de groeiende kracht van het Indonesisch nationalisme aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Waarom kon het begrip al voor de Tweede Wereldoorlog als irrelevant ter zijde worden geschoven?

Het gedeelte over de Volksraad is grotendeels geschreven op basis van de gedigitaliseerde *Handelingen van de Volksraad* raadpleegbaar op de website van de UB in Leiden. Voor context en achtergrond gebruikte ik een keur aan historische werken aangezien tot op heden een overzichtelijke studie van de geschiedenis van de Volksraad ontbreekt. De rode draad van dit proefschrift blijft bij dit alles de zoektocht naar betekenis de indianisatie voor instellingen en bedrijven in Nederlands-Indië en voor het gevoel van eigenwaarde en het politieke bewustzijn van de Indonesiërs.